

Пуголовок Ю. О.

ЖИТЛО СІВЕРЯН: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

У статті подано огляд концепцій походження та розвитку житлобудування літописних сіверян - носіїв роменської археологічної культури. На підставі аналізу всієї сукупності праць із зазначеної тематики відзначено основні тенденції розвитку знань стосовно житлових споруд «роменців».

Питанням походження та розвитку східно-слов'янського житла вчені-славісти почали цікавитися приблизно із середини XIX ст. Перші дослідження та узагальнення в цій сфері були проведені етнографами та істориками. Вони зосередили свою увагу на дослідженні житла слов'ян часу існування Київської Русі, проте їх побудови були не досить досконаліми, оскільки спиралися головним чином на етнографічні матеріали, здобуті в процесі вивчення народної архітектури народів колишньої Російської імперії. Такий стан досліджень був зумовлений ще й тим, що на той час молода археологічна наука не мала чітко датованих або ж навіть ідентифікованих зі слов'янами матеріалів.

Вперше доволі повну характеристику житловим спорудам роменської археологічної культури, в носіях якої вбачають літописних сіверян, дав М. О. Макаренко [1], який дослідив близько десяти жител городища Монастирище. Виявлені ним житла охарактеризовано як землянки, котловани яких були зроблені в матеріку і за формою нагадували чотирикутник, що за площею не перевищував 25 м. Глибина таких жител коливалася від 0,75 до 1 м. М. О. Макаренко також відзначав, що житла не мали правильних форм, стіни в них були прямовисними, гарно обробленими, а долівки, як правило, мали ухил до печі. Перед піччю зафіксовано чотирикутні ямки завглибшки до 0,40 м, вириті в долівці, що, на думку дослідника, було зроблено для зручності.

Зафіксовано було і стовпові ями. Їх розміщення в ряд, поруч із однією зі стінок котловану, дало змогу дослідникові припустити, що житла мали однобічне перекриття. Стосовно внутрішнього планування жител М. О. Макаренко відмітив три характерні типи: I - з піччю на долівці та прилавками біля стін; II - з піччю на платформі; III - з піччю на платформі й прилавками біля стін та іншою платформою, що нагадувала підлогу в селянській хаті.

Запропонована М. О. Макаренко характеристика житлових споруд, попри недостатній фактичний матеріал та недосконало розроблену систему реконструкцій, як показав час, була у своїй основі правильною. Проте на тогочасному етапі археологічних досліджень вона не була прийнята археологами. З розширенням джерельної бази стосовно матеріальної культури східних слов'ян було запропоновано дещо відмінну концепцію розвитку житла.

У науковій літературі 30-50-х років XX ст. житлові споруди східних слов'ян лісостепової смуги VIII-X ст. характеризувалися, як комплекс напівземлянкових споруд, з'єднаних між собою критими переходами, що розміщувалися поряд один з одним і були прихистком не одній сотні людей. Таку їх характеристику було запропоновано П. П. Єфименком після розкопок Великого борщевського городища [2]. У подальшому ця теорія влаштування східнослов'янського житла була підтримана провідними істориками та археологами, а також підкріплена письмовими свідченнями. Йдеться про опис жител антів у творі візантійського історика Маврикія «Стратегіконі», який вказує на те, що вони були з'єднані переходами.

З критикою щодо існування таких внутрішніх переходів на поселеннях східних слов'ян виступив І.І. Ляпушкін [3]. Ним були проведені планомірні і, що головне, масштабні дослідження на поселеннях роменської та борщевської культур. Під час цих розкопок виявлено більше 60 залишків житлових споруд, що давало можливість скласти дещо відмінне від попереднього уявлення та зробити узагальнення стосовно характеру житлових споруд східних слов'ян. І.І. Ляпушкін, аналізуючи матеріали Новотроїцького городища, розкопаного повністю, археологічно не зафіксував слідів численних виходів та переходів між житловими спорудами, навіть у тих випадках, коли житла розташовувалися практично поруч.

Проведений І. І. Ляпушкіним аналіз відомих на той час житлових споруд, розкопаних на території Дніпровського Лівобережжя, та жител Великого борщевського городища, виявив, що планування жител останнього було цілком ідентично зафіксованим в інших пам'ятках цього ж часу. І. І. Ляпушкін також зауважив, що взаємне перекриття різночасових будівель на Великому борщевському городищі було різкішим ніж, наприклад, на городищі Новотроїцькому. Ця обставина, на його думку, і призвела до помилкових інтерпретацій. Ще одним аргументом, що спростовував гіпотезу П. П. Єфименка, була відсутність чітко зафіксованих залишків входів. Отже, існування складних житлових споруд у східних слов'ян із внутрішніми переходами, за І. І. Ляпушкіним, не підтверджується конкретними археологічними матеріалами. Проведений аналіз житлових споруд дав змогу досліднику зробити припущення відносно соціальної організації слов'ян. Виявлені житла, на його думку, були помешканнями малих сімей, об'єднаних у сільську общину, а не житлами великих патріархальних родин.

Підсумком цієї дискусії стала доповнена та розширена І. І. Ляпушкіним характеристика житлових споруд сіверян, запропонована ще М. О. Макаренком. Так, роменське житло було охарактеризовано як невелика напівземлянка, заглиблена в ґрунт до 1-1,5 м. Котлован облицювався тесаними колодами, що кріпилися за допомогою системи стовпів. В окремих випадках стіни були рублені. Дах був трискатний, утворений каркасом, який спирався на стовпи та на краї котловану. На дах клали гілля, після чого засипали землею та глиною. Серед деталей інтер'єру вирізняли піч, яка була зведена із материкового останця або виліплювалася із принесеної глини, а також наявність на дні житла господарських ям [4].

Рубіжним з точки зору дослідження східнослов'янського житла на різних етапах його розвитку, починаючи від VII ст. до Київської Русі, стало ґрунтовне дослідження П. О. Раппопорта. Поява такої праці була зумовлена тим, що дослідник мав значний фактичний матеріал, який давав змогу робити висновки та узагальнення відносно історичного розвитку східнослов'янського житла. Хоча в роботі головне місце посідають матеріали, що стосуються давньоруського житлобудування, доволі ґрунтовно описано відомі на той час комплекси, пов'язані зі слов'янськими культурами, що передували утворенню Київської Русі, в тому числі і роменської археологічної культури. Наприклад, лише для періоду

з VIII по X ст. було описано 450 жител, лісопосівної смуги.

Розглядаючи житла VIII-X ст. автор доходить висновку, що житлові споруди є доволі однаковими на всій території Східної Європи, окрім північної частини лісової смуги. Домінантним типом житла є напівземлянкові споруди з приблизно однаковими формами, розмірами та глибиною. Головною опалювальною конструкцією є пічка, розташована, як правило, навпроти входу і розвернута устям до нього. Житла орієнтовані за сторонами світу частіше стінами, ніж кутами. Вхід фіксується переважно з півдня. Зважаючи на конструктивні особливості жител зазначеного хронологічного етапу, дослідник виділяє кілька груп таких жител. Умовний кордон між цими групами визначається по Дніпру. У західному районі переважали зрубні будинки з печами-кам'янками, що продовжували, на думку П. О. Раппопорта традицію більш раннього етапу. На схід від Дніпра, тобто в ареалі роменської та борщевської культур, поширена ідентична для обох культурних масивів стовпова конструкція стін, проте досить помітно різняться опалювальні споруди. Зокрема, на території Лівобережжя середньої течії Дніпра використовувалися виключно прямокутні глиняні печі, а на території Подоння - переважали пічки-кам'янки.

На основі аналізу наявного на той час фактичного матеріалу дослідником були здійснені спроби реконструкції зовнішнього та внутрішнього вигляду жител. Так, розглядаючи конструктивні особливості житлових споруд, П. О. Раппопорт дійшов висновку, що при стовповій конструкції стіни житла повинні здійматися над рівнем котловану як наслідок збільшення висоти житла. Для утримання стін вертикально він передбачав наявність земляної підсіпки по периметру будівлі [5]. Запропонований варіант реконструкції був безперечно прогресивнішим, оскільки йшлося про збільшення житлового простору, який за попередніми реконструкціями І. І. Ляпушкіна був доволі тісним.

У контексті розвитку знань стосовно слов'янського житла, не можна залишити поза увагою рецензію Г. В. Борисевича на згадану вище монографію П. О. Раппопорта, критичні зауваження якої стосуються головним чином спірних питань відносно реконструкції житла та його типології [6].

Наріжним каменем при відтворенні зовнішнього вигляду житла є питання висоти приміщення. Аналізуючи запропоновані П. О. Раппопортом варіанти реконструкції, Г. В. Борисевич доходить висновку, що у відтворених житлах неможливо

жити, оскільки всередині такого приміщення пересуватися можна було лише зігнувшись і так, щоб не зачепитися за конструкцію даху. Головним критерієм для визначення висоти житла, на думку вченого, є зріст людини і, отже, створення нею придатних умов для своєї життєдіяльності.

Що ж до конструкції даху, то ідея П. О. Раппопорта про наявність земляного покриття не набула підтримки у Г. В. Борисевича. Завдяки проведеному аналізу процесу руйнування будівлі висловлено припущення, що глиняний прошарок, який найчастіше ідентифікується як залишки даху, не є таким. Найімовірніше, за Г. В. Борисевичем, дах був із соломи та тесу, з утепленою глиною стелею, прямим свідченням якої може бути описаний вище прошарок глини.

Іншим слабким місцем у запропонованих реконструкціях, з точки зору Г. В. Борисевича, є конструкція стіни. Нагадаємо, що П. О. Раппорт схилився до моделі утримання вертикальних стовпів, що височать над поверхнею котловану, за допомогою земляної підсипки. Було зроблено припущення, що при зведенні стін напівземлянкового житла використовувалися два типи конструкцій, а саме - підпирання стінки на стовпах та зруб. Не відкидалася можливість і зведення стін на плетеному каркасі з глиняною обмазкою. Що ж до земляної підсипки, то, на думку Г. В. Борисевича, вона могла виконувати роль відводу води.

Було порушено питання щодо конструктивної відмінності влаштування основи для напівземлянки та наземного житла, оскільки в дослідженні П. О. Раппопорта ці житла вважаються різними конструктивними типами. Проте Г. В. Борисевич ставить під сумнів факт значної різниці між цими типами жител, оскільки зруб як конструктивна система характерний не тільки для наземних, а й для напівземлянкових житлових споруд. Не було залишено поза увагою поділ жител на наземні та напівземлянкові. На думку рецензента, він є досить умовним. Для підтвердження цього наводиться приклад із етнографії, коли наземне житло на підкліті перебудовувалося і нижній поверх ставав жилим, у результаті чого, відповідно до загальноприйнятої археологічної типології, перед дослідниками постає двоповерхова напівземлянка. Викликав заперечення у Г. В. Борисевича факт появи на південних та західних територіях Русі жител на підклітах лише у XII-XIII ст., у той час як на північних територіях вони відомі вже в X ст.

Загалом розглянуті вище дослідження П. О. Раппопорта та Г. В. Борисевича стали вихідними точками для досліджень житлобудування окремих

археологічних культур. Положення, викладені на сторінках їхніх праць, фактично стали хрестоматійними і окреслили можливі шляхи подальших реконструкцій житлових споруд східних слов'ян на різних етапах історичного розвитку, а також в окремих регіонах їх розселення.

У подальшому реконструкції зовнішнього вигляду роменського житла розвивалися у двох напрямках. Одні дослідники були прихильниками розташування стін, впущених у котлован, інші обстоювали ідею винесення стін за його межі.

Найпоследовнішою прихильницею першого шляху розвитку можна вважати С. П. Юренко, яка свої аргументи виклала в дослідженні, присвяченому проблемі розвитку житлобудування слов'янського населення Лівобережної України у VIII-X ст. [7]. Розглядаючи питання домобудівництва літописних сіверян, дослідниця проаналізувала матеріали 145 житлових споруд та виділила серед загалу виявлених жител два типи конструкцій, а саме - зрубні та стовпові. Останній тип було розділено ще на 3 підтипи: з горизонтальним облицюванням стін деревом; з облицюванням стін лозою та з ґрунтовими стінами. Перевагу було надано стовповій конструкції, що, у свою чергу, пояснюється природно-географічними явищами: для лісової смуги характерним є зруб, а для лісостепу та півдня - стовпові та кам'яні споруди, межа між якими зберігається від ранньозалізного віку і до пізнього середньовіччя.

Що ж до землянок, то знайдено їх дуже мало, так само, як і залишків зрубної конструкції, появу якої дослідниця пов'язує або із прогресом у домобудівництві, або ж із дією природних факторів.

Таке житло перекривав двосхилий солом'яний або земляний дах. Підлога залишалася материковою і лише у випадках, коли материком був пісок, використовувалася підмазка. Щодо опалювальних споруд, то для жител Дніпровського Лівобережжя на зазначеному хронологічному етапі констатовано переважання печей, вирізаних у материковому останці, або з принесеної глини. Піч мала прямокутну або півквдратну форму, розташовувалася зазвичай у північному кутку. В окремих випадках як опалювальні споруди було зафіксовано залишки вогнищ.

Серед деталей інтер'єру дослідниця виділяє материкові виступи вздовж стін, що вирізувалися в останцях і, можливо, обшивалися деревом, їх наявність або відсутність, на думку С. П. Юренко, залежала від природних умов. Щодо функціонального призначення таких виступів, то розглядаються два можливі варіанти

використання подібних деталей для облаштування внутрішнього простору житла: а) виробничий; б) як основа вмеблювання.

Прихильником розташування стін за межами котловану є О. Г. Дьяченко, який розвинув варіант реконструкції, запропонований Г. В. Борисевичем. Внаслідок нової інтерпретації житлових споруд Донецького городища, реконструкція зовнішнього та внутрішнього вигляду роменської напівземлянки дещо відрізнялася від усталених реконструкцій І. І. Ляпушкіна та П. О. Раппопорта [8]. Головною деталлю оновленої реконструкції були залишки віконного проїому, зафіксованого під час розкопок городища Б. А. Шрамком [9]. Зокрема, на основі факту наявності вікон, О. Г. Дьяченко доходить висновку, що стіни такого житла вивисувалися над поверхнею, оскільки традиційна техніка слов'янського домобудівництва передбачала врубку вікна у стіні. Значна відстань нижніх частин вікон від бортів котловану дала змогу дослідникові констатувати наявність зрубу, винесеного за межі котловану.

Подібні погляди поділяє і О. В. Григор'єв, проте він, спираючись на аналіз приблизно 300 споруд, запропонував ще один, відмінний від загальноприйнятого, варіант реконструкції житла сіверян [10]. Головна відмінність побудов О. В. Григор'єва полягає в тому, що він одним із перших звернув увагу на еволюційний розвиток роменського житла. Такому підходу до інтерпретації житлобудування сіверян значною мірою посприяли матеріали, здобуті під час досліджень Великого горнальського городища, а саме - виділення кількох хронологічних етапів в існуванні городища.

Так, для початкового етапу розвитку культури літописних сіверян дослідник вважає характерними житла, невеликі за своєю площею, заглиблені в землю та без внутрішньої обшивки стін. Дах у таких житлах спирався на спеціальні стовпи. Опалювальною спорудою була піч, зроблена у вигляді підбою в одній із стінок або ж на материковому останці, рідше зустрічалися печі-кам'янки.

Подальший розвиток роменського житла відбувався, на думку дослідника, у двох напрямках, але при цьому зрубна конструкція залишалася основою будівельної техніки. Перший напрям характеризується наявністю зрубу, впущеного на дно котловану. Застосування такого конструктивного прийому призвело до зміни конструкції даху. Подальший же розвиток цього типу, на думку О. В. Григор'єва, призвів би до появи вже наземних, зрубних жител.

Другий напрям характеризується зведенням будівель із винесенням зрубу за межі котловану. Це зумовило появу двоповерхових жител із другим поверхом без опалення. З появою другого наземного поверху роль заглибленої частини зменшувалася, що, у свою чергу, спричинило виникнення господарських підклітів.

У своїй праці О. В. Григор'єв проаналізував і розвиток печей на різних етапах існування культури. Наприклад, до раннього типу I належать печі, вирізані в природному або штучному глиняному масиві, більш пізні печі типу II було зроблено з глини, руди, каміння тощо. Перехід від одного типу печей до іншого припадає, на думку автора, на рубіж IX-X - першу чверть X ст. Двоповерхові будинки з'явилися у середині - другій половині X ст. Проте О. В. Григор'єв, відмічаючи тенденції поступового переходу до наземного житла, не зміг навести беззаперечні приклади останнього в роменських матеріалах.

Описані вище напрями розвитку домобудування, на думку автора, ще в IX ст. призвели до переважання зрубної конструкції над каркасно-стовповою та відокремлення життєвого простору житла від материкових стінок котловану, що в свою чергу спричинило створення нового типу печей, не пов'язаних материковими стінками. Було виявлено взаємозв'язок між типами печей та котлованів. Стосовно останніх виявлено тенденцію до збільшення розмірів у процесі розвитку житлобудівних навичок носіїв роменської археологічної культури.

Наступною працею, в якій розглядається розвиток житла східних слов'ян є кандидатська дисертація В. М. Ковалевського, в якій було зібрано та проаналізовано значний фактичний матеріал [11]. Це понад 550 житлових будівель з 95 пам'яток волинцевської, роменської та борщевської культур із великої території Дніпро-Донського межиріччя. У дослідженні автор погоджується зі своїми попередниками щодо переважання каркасно-стовпової конструкції над зрубною, але виділяє кілька варіантів обличкування стін, а саме: плахи закладалися в пази стовпів, розташовувалися між стовпами і стінами та кріпилися до стовпів ізсередини. Не виключається і затискний метод. Перший тип вважається характерним для лісостепового Подоння. Обшивка стін підтримувалася стовпами-стояками, кількість яких, на думку дослідника, цілком залежала від розмірів будівлі. Відзначено наявність здвоєних стовпових ям, частіше посередині стін, ніж у кутках. Зафіксовано, що такі стовпи є характерними для будівель роменської та борщевської археологічних культур. Зрубна конструкція відмічена на значно

меншій кількості пам'яток. Не виявлено жодних закономірностей у розташуванні таких жител, зрубна конструкція на поселеннях роменської та борщевської археологічних культур фіксується на пізніх етапах їх існування, тоді як на поселеннях волинцевської культури такі будівлі трапляються на ранньому та розвиненому етапах існування культури.

Завершуючи огляд праць, в яких висвітлюються питання розвитку сіверянського житла, слід зупинитися і на останньому доробку В. В. Єнукова. Розглядаючи окремих регіон Сіверської землі - Посейм'я, автор не залишив поза увагою питання домобудівництва носіїв роменської культури [12]. Він цілком погоджується з гіпотезою О. В. Григор'єва, поділяє також думку стосовно переважання зрубною техніки над каркасно-стовповою при зведенні стін. Не викликає заперечень і факт появи на фінальній стадії існування роменської культури двоповерхових будівель. Проте не погоджується Єнуков з деякими хронологічними маркерами, запропонованими О. В. Григор'євим, - насамперед це стосується печей, одного з основних критеріїв для розгляду домобудівництва в динаміці. В. В. Єнуков стверджує, що досить важко на матеріалах Посейм'я виявити відмінності між печами, вирізаними в материковому останці, та печами, сконструйованими з глини, оскільки в межах зазначеної території на фінальній стадії

роменської культури для спорудження печей використовувалися материкові останці. Проте загальний напрям розвитку опалювальних споруд, запропонований О. В. Григор'євим, на думку В. В. Єнукова, є правильним. Випадки пізнього використання останців для зведення печей Єнуков схильний розглядати як прояв певного запізнення в процесі відмирання архаїчних традицій в житлобудуванні сіверян.

Таким чином, в сучасній історіографії можна виділити принаймні два шляхи розвитку житла роменської культури. Перший базується на наявності виключно напівземлянкових жител зі стінами каркасно-стовповою конструкції, рідше - зрубною, впущеними в котлован будівлі, другий - на переважанні зрубною конструкції стін, винесених за межі котловану. Якщо перший шлях розвитку передбачає існування лише одноповерхових будівель, то наявність зрубу уможливило існування двох поверхів. Із застосуванням нових підходів до матеріалу перспективним для з'ясування конструктивних особливостей житла є розгляд еволюції його компонентів на різних етапах розвитку культури. На сучасному етапі досліджень, попри непогану розробку тематики, все ще залишається низка нез'ясованих питань, зокрема щодо походження та розвитку конструкції житла, його місця в системі поселенських структур роменської культури.

1. Макаренко М. О. Городище Монастирище // Науковий збірник Історичної секції ВУАН.- К., 1926.- Вип. 19.- С. 23.
2. Ефименко Л. П. Раннеславянские поселения на среднем Дону // Сообщения ГАИМК - 1931.- № 2.- С. 7-8.
3. Ляпушкин И. И. О жилищах восточных славян Днепровского Левобережья VIII-X // КСИИМК.- Москва, 1957.- Вип. 68.- С. 3-13.
4. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА.- М., 1958.- С. 193-210
5. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // САИ.- Л.: Наука, 1975.- Вып. Е 1-32.- 178 с.
6. Борисевич Г. В. Рец. на кн.: Раппопорт П. А. Древнерусское жилище [САИ. Вып. Е 1-32. Л. 1975] // СА.- Москва, 1978.- № 4.- С. 282-288.
7. Юренко С. П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII-X ст. II Археологія.- Київ, 1984.- Вип. 45.- С. 34-47.
8. Дьяченко А. Г. О характере жилищно-хозяйственной архитектуры и планировке Донецкого городища в IX-начале X в. // Археология славянского Юго-Востока.- Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991.- С. 37-43.
9. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца - Харьков: Изд-во ХГУ, 1962.- 402 с.
10. Григорьев А. В. Северянская земля в VIII - начале XI века по археологическим данным.- Тула: «Гриф и К⁰», 2000.- 263 с; ил.
11. Ковалевський В. Н. Славянские жилища VIII - первой половины XI вв. в Днепро-Донецком лесостепном междуречье: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.- Воронеж, 2002.- 23 с.
12. Єнуков В. В. Славяне до Рюриковичей.- Курск: Учитель, 2005.- 352 с.

Y. Poogolovok

SIVERIANS HOUSEBUILDING: HISTORIOGRAPHICAL VIEW

The article gives history of study of romens kaya culture dwellings. By the long-term researches archaeologists create typology of dwelling constructions and heating buildings. They built social reconstructions on materials of the dwelling buildings. But, in spite of sufficient development of theme still remain not decided row of important questions. This touches the origin of the romenskaya culture dwelling and its place in the system of settlement structures. All this gives perspectives for the future researches.